

IVAN ŠARIĆ

Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu

KAMENOLOMI GDJE SU SE U RIMSKO VRIJEME IZRAĐIVALI SARKOFAZI¹

Autor u članku obraduje rimskodobne kamenolome otkrivene na području sela Dugi Dol i Štirkovac na Kordunu (SR Hrvatska). Na osnovu veličine kamenih blokova, položaja otkrivenih kamenih sanduka te stupnja njihove obrade, može se zaključiti da su se u jednom i drugom kamenolomu vadili blokovi kamena za izradu rimskih sarkofaga. Sarkofazi su se grubo obrađivali u samim kamenolomima i zatim tako poluobrađeni otpremali na konačnu obradu. U tu svrhu pretpostavlja se postojanje i neke klesarske radionice na tom području čiji su majstori mogli sudjelovati pri konačnoj obradi sarkofaga. Djelovanje tih kamenoloma okvirno se datira u kraj III st. n. e.

Kamenolom gdje su se u rimsko vrijeme izrađivali sarkofazi spominje Josip Brunšmid u svom putnom izvještaju, napisanom po povratku s obilaska područja Donjeg Budačkog na Kordunu, lipnja 1911. godine. »Jedan je skupni grob kraj crkvice u Donjem Budačkom,« piše Brunšmid, »bio pokriven poklopcem rimskog sarkofaga, kojem je po prilici manjkala trećina.«² Najprije je pomislio da se negdje u blizini mora nalaziti rimsko groblje, ali se, »stvarnijim proučavanjem kamena osvjedočio, da taj poklopac nije nikada bio na rimskom grobu, pa je zato tražio, ne bi li u blizini našao kamenolom, u kom su se u rimsko vrijeme izrađivali sarkofazi.«³ To je mjesto stvarno i našao u Dugom Dolu kod kuća Srdića. O tome piše: »Kod kuća Srdića sakriveno je i sada još više komada

- Naslov članka inspiriran je rečenicom koja se nalazi u putnom izvještaju Josipa Brunšmida, pisanog nakon njegovog povratka s obilaska područja Donjeg Budačkog na Kordunu. Na kraju tog putnog izvještaja najavljuje autor detaljniji stručni izvještaj kojeg će tiskati u »Vjesniku hrvatskog arheološkog društva«. Taj najavljeni stručni izvještaj nije, nažalost, nikad tiskan a nije ga bilo moguće pronaći ni u rukopisu, pa pretpostavljamo da ga Brunšmid nikad nije ni napisao. Usprkos toga, već nam je postojeći putni izvještaj sačuvanom svježinom bio dovoljan poticaj da potražimo... ka-

menolom u kom su se u rimsko vrijeme izrađivali sarkofazi.«

² Citat iz putnog izvještaja Josipa Brunšmida (vidi bilješku br. 1) pisanog rukom 22. VI 1911. godine. Izvještaj se nalazi u Arhivu Arheološkog muzeja u Zagrebu, Fascikl D, košuljica Donji Budački, općina Vojnić, list br. 64/1911. U daljnjem tekstu navodit će se kraticom AAMZ 64/1911. Zahvaljujem kolektivu Arheološkog muzeja u Zagrebu i kolegama koji su mi omogućili uvid u arhiv.

³ AAMZ 64/1911.

Pokuplja, formirani rani prometni pravci k moru.¹⁵ Oni su i u rimsko doba povezivali djelove priobalnog područja rimske provincije Dalmacije s dolinom Kupe (*Colapis*) i panonskim međuriječjem. Usprkos tome, područje je srednjeg toka rijeke Korane, gdje su smješteni naši kamenolomi, nepristupačno i relativno daleko od tih prometnih pravaca.

Sudeći pak po tragovima u našim kamenolomima, a i na temelju baštinjenih spomenika s tog terena, potrebe lokalnog stanovništva nisu ni ovdje, u domeni kamenolomne i klesarske aktivnosti, bile male.¹⁶ Kako je te potrebe trebalo zadovoljiti usprkos daljine onih centara koji bi pružili kvalitetom i kvantitetom bolji ali i skuplji izbor, bilo je logično osloniti se na vlastite mogućnosti u izboru kamena i njegovu oblikovanju. S toga se to stanovništvo prvenstveno orijentiralo na domaći lokalni izbor kamena kojim obiluje prirodna sredina u kojoj je živjelo. Obrada i proizvodnja gotovih kamenarskih proizvoda počiva također na domaćini, lokalnim, radionicama. Da su stvarno postojale klesarske radionice na tom području, potvrđuju i nedavno otkriveni spomenici jedne klesarske radionice koja je tu djelovala s originalnom i prepoznatljivom produkcijom.¹⁷ Što se tiče njihovog smještaja, one su se mogle nalaziti u samim kamenolomima ili u njihovoj blizini.¹⁸

Da bi se odredilo neko središte za koje su djelovali naši kamenolomi, treba naglasiti da se jedan i drugi ne nalaze na lokalitetima koji bi upućivali na neko veće rimsko naselje, koje bi osiguravalo dovoljno posla beračima i klesarima neke klesarske radionice za čije je potrebe kamen bran. Veće i znatnije rimsko naselje zasad nije bilo moguće ustanoviti ni u njihovoj bližoj okolini.

Na lokalitetu Mala Crkvina kod sela Turpinjaka, nedaleko kamenoloma u Dugom Dolu, spominju se tragovi zida neke zgrade za koje Brunšmid pretpostavlja da bi mogli pripadati zgradi iz rimskog doba. »U blizini tog mjesta nađen je isti dan rimski srebrni novac Aleksandra Severa, pa nije isključena mogućnost«, kaže Brunšmid, »da su na Maloj Crkvini sačuvani ostaci rimske zgrade«. ¹⁹ S tog se mjesta vadilo, navodno, i veliko tesano kamenje ugrađeno u obližnje seoske kuće, a Brunšmid je vidio i »kamenje s okruglim udubljenjima«, ²⁰ vjerojatno kamene urne, koje su također bile iskopane na Maloj Crkvini. Na tom je mjestu, po pričanju mještana, bio iskopan i veliki kamen s natpisom i isklesanim figurama koji su oni nažalost razbili.²¹ Brunšmidovi podaci govore o postojanju

¹⁵ Geografija SR Hrvatske, Knjiga 2, »Školska knjiga«, Zagreb 1974., str. 179.

¹⁶ Anđela Horvat, Presjek razvoja umjetnosti u karlovačkom pokuplju, Zbornik gradskog muzeja u Karlovcu, Karlovac 1964., str. 25 — 26. U tekstu se spominje nalaz kamene škrinje kod sela Mračina, isklesan u kamenu živcu. Sanduk nije odvojen od podloge. Premda nismo vidjeli opisani nalaz, mislimo da se i tu radi o kompleksu kamenoloma, aktivnosti slične našim kamenolomima. Činjenica da škrinja nije odvojena od podloge mogla bi po našem mišljenju govoriti o načinu rada na izradi kamenih sanduka. Možda je kameni blok sarkofaga odvajan od podloge

tek nakon njegovog grubog oblikovanja u formu sanduka.

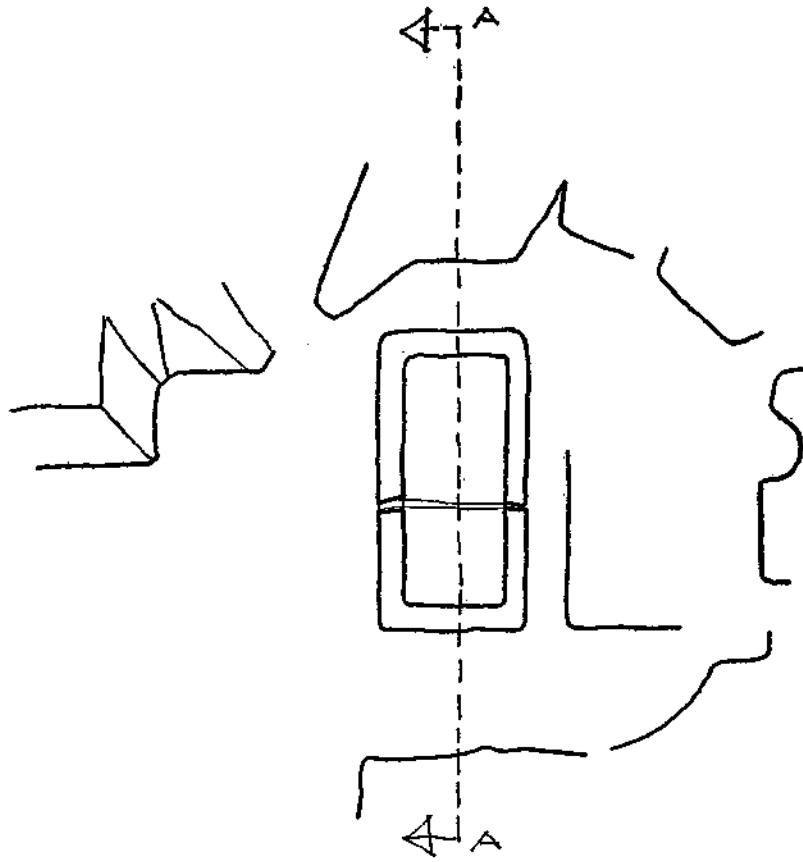
¹⁷ Radi se o nalazu rimske stele i kamene kvadratne urne s natpisom koje imaju na isti način rješeno natpisno polje a što odražava svojevrsan radionički koncept.

¹⁸ Takva se praksa, sudeći po nalazima gotovih sarkofaga, pretpostavlja i za bračke kamenolome a u okviru zadovoljavanja lokalnih potreba samog otoka. Usp. N. Cambi, n. d., str. 252—253.

¹⁹ AAMZ 64/1911.

²⁰ AAMZ 64/1911.

²¹ AAMZ 64/1911.

SI. 1

možda nekog manjeg rimskog naselja na tom mjestu, kakvih je bez sumnje bilo više u tom nepristupačnom kraju vapnenačke zaravni oko srednjeg toka rijeke Korane. Taj je kraj već rano bio naseljen o čemu svjedoče ostaci gradinskih naselja uz rijeku Koranu. Zbog povijesnih i prirodnih uvjeta, ta se nasebinsko-prostorna koncepcija, pretpostavljamo nije bitno promijenila u rimsko doba. Bolje ili slabije adaptirana novonastaloj situaciji ta naselja produžuju svoj život ne postižući u svom razvitku onaj stupanj romanizacije koji bi nekoj od njih omogućio status urbanizirane sredine. Takva manja naselja mogla su nastati i uz neki vojni logor ili neko stalnije vojno boravište. Tim se područjem, nešto južnije od položaja naših kamenoloma, provlačila administrativna granica između provincija Dalmacije i Panonije, što je između ostalog uvjetovalo prisustvo vojske i vojnog stanovništva. Iako je kamen tako nastalih kamenoloma bio prvenstveno namijenjen vojnim potrebama, bez sumnje je služio i potrebama manjih naselja nastalih uz takva vojna sjedišta.²² S toga smatramo da je aktivnost naših kamenoloma bila vezana uz potrebe stanovništva manjih, nama za sada nepoznatih, naselja smještenih u tom dijelu toka rijeke Korane. Nema sumnje da se u ovim kao i u njima sličnim manjim kamenolomima brao kamen i u druge svrhe, zadovoljavajući različite potrebe stanovništva bilo u domeni građevinarstva, a osobito u domeni kameno-klesarskog obrta. Iako nam arheološki podaci *in situ*, za sada, ne pružaju čvrste oslonce za takovu tvrdnju, teško je pretpostaviti, da bi jedno crpilište, domaćeg, »svakodnevnog« vapnenca ograničilo svoju proizvodnju na samo jedan tip spomenika.

Iako smatramo najvjerojatnijom pretpostavku po kojoj su naši kamenolomi djelovali za potrebe stanovništva nama za sada nepoznatih manjih rimskih naselja smještenih u njihovoj blizini, ne odbacujemo mogućnost njihovog djelovanja i u nešto širim prostornim granicama. Mogli su oni izrađivati poluobrađene blokove sarkofaga i za neko veće i važnije urbano naselje kakvih ima u njihovoj daljoj okolini. U taj bismo širi okvir mogli uključiti nešto udaljenije rimsko naselje u Topuskom, unutar čije smo bogate klesarske aktivnosti baštinili i sarkofage od domaćeg vapnenca. Prostorno bliže leži rimsko naselje u današnjem selu Petar Mrežnički.²³ Tu je, sudeći po ostacima rimskih zidova, spomenika i natpisa ugrađenih u današnje kuće, postojalo veće rimsko naselje čije su potrebe, bez sumnje, mogle utjecati na djelatnost naših kamenoloma. Takav je jedan centar, usuđujemo se reći, mogao biti i Siscia. Ta rimska kolonija obiluje velikim brojem spomenika kamenoklesarskog obrta, od čega i znatnim brojem sarkofaga od domaćeg vapnenca. Stilska analiza te spomeničke baštine ne nosi obilježja utjecaja jakih proizvodno-klesarskih centara provincije Panonije.²⁴ Taj je spo-

²² Sudeći po napisima izgleda da su kamenolomima upravljala vojna lica. Usp. N. Cambi, n. d., str. 236. Nadzor nad radovima bio je izgleda također povjeren vojnim licima. Taj se nadzor, sudeći po natpisima, protezao i na radove koji izlaze iz okvira čisto vojnih potreba, kao što je to na primjer izgradnja termi u Sirmiu i obnova kazališta u Saloni. Vidi: CIL III 3096; CIL III 10107. Usp. Duje Rendić Miočević, Dva antička signirana re-

ljeva iz radionice majstora Maksimina, Arheološki radovi i rasprave, V — V, Zagreb 1967., str. 342.

²³ Anđela Horvat, n. d., str. 25.

²⁴ Marcel Gorenc, Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, svezak V, Zagreb 1971., str. 16.

menički inventar iz domene kamenoklesarskog obrta u većoj mjeri vezan uz aktivnost vlastitih (domaćih) klesarskih radionica koje su se snabdijevale i kamenom iz kamenoloma nastalih na domaćim izvorima. S obzirom da je bliža okolica Siska ravničarska i poplavna te izvore trebat će potražiti u nešto udaljenijim krajevima.²⁵ Prema tome i u području srednjeg toka rijeke Korane.

Vrijeme djelovanja ovih naših rimskih kamenoloma za sada nije definirano. Ne postoje elementi koji bi na ovom stupnju istraženosti pružili oslonca nekom preciznijem datiranju. Gotovi, odnosno, neoštećeni blokovi rimskih sarkofaga, koji bi možda nekim svojim definiranim elementima omogućili određene stilske analize nisu u kamenolomima nađeni, a teško je to i očekivati, bar ne u formi koja bi tim posrednim putem pružila dataciji koliko-toliko čvrst oslonac.²⁶ Mislimo, na osnovi baštinjenih spomenika iz tog kraja, da je ta sredina, iako ne bez utjecaja razvijenijih centara te utjecaje sažimala i prilagođivala tradicijama i mogućnostima vlastitog podneblja. Neki natpis vezan uz naše kamenolome nije nađen.

Mišljenja smo da unatoč takvim okolnostima, ne treba pomišljati na vrijeme prije kraja III stoljeća n. e. Na to nas navodi u prvom redu sama pojava sarkofaga od domaćeg vapnenca koja se ovdje, zbog kulturnih i materijalnih razloga teže probijala i nalazila oslonca u načinu pokapanja. Inoineracija je još dugo prisutna i nakon pojave inhumacije.

U svakom slučaju, da bi se što bolje i cjelovitije osvijetlilo davno ikamenarstvo rimske antike u našim krajevima, trebat će se posvetiti dužna pažnja i kamenarskoj djelatnosti zabačenijih i manje pristupačnih dijelova nekadašnjih provincija Dalmacije i Panonije, čijoj aktivnosti zahvaljujemo nemali broj spomenika kamenoklesarskog obrta i umjetnosti, osobito onih kultnog i sepulhralnog značaja. Vjerujemo da i ovaj mali prilog tome pridonosi.²⁷ **Quod sit in votis!**

²⁵ Navodno se antički Sisak snabdjevaao kamenom iz kamenoloma u Bijelim stijinama kod Hrastovice iznad Petrinje. Usp. M. Gjivoje, n. d., str. 68.

²⁶ U već citiranom dijelu Brunšmidovog putnog izvještaja (vidi citat u tekstu vezan uz bilješku 4) spominje autor negotove rimske sarkofage sakrivene kod kuće Srdića koje razlikuje od onih, »... pri izrađivanju oštećenih.« Prilikom mojih istraživanja nisam više zatekao sarkofage kod kuća Srdi-

ća. Zbog toga ostaje za sada ne poznato kakav su izgled imali negotovi ali i neoštećeni sarkofazi iz naših kamenoloma. Do sada se, na žalost, nije u ovom području našlo ni gotovih sarkofaga, koje bi mogli povezati s aktivnošću naših kamenoloma.

²⁷ Fotografije tiskane u ovom članku snimio je autor. Skicu položaja kamenog sanduka u Štirkovcu askicirala je dipl. ing. arh. Mirjana Visin, na čemu joj se najljepše zahvaljujem.

OPIS SLIKE U TEKSTU
TEXTABBILDUNG

SI. 1

Abb. 1

Skica položaja kamenog sanduka u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Skizze der Lage des Steinsargs im Steinbruchkomplex im Dorf Štirkovac.

POPIS I SADRŽAJ TABLI
VERZEICHNIS DER TAFELN

Tabla 1

Tafel 1

- 1 — oštećeni kameni sanduk u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Beschädigter Steinsarg im Komplex des Steinbruchs im Dorf Štirkovac.
- 2 — kamena bankina s tragovima ležišta izvađenog kamenog bloka kamenoloma u Dugom Dolu.
Steinbank mit Lagespuren des herausgenommenen Steinblocks im Steinbruch Dugi Dol.

Tabla 2

Tafel 2

- 1 — nedovršeni poklopac sarkofaga iz kamenoloma u Dugom Dolu.
Ungefertigter Deckel eines Sarkophags aus dem Steinbruchs im Dugi Dol.
- 2 — poklopac sarkofaga iz kamenoloma u Dugom Dolu.
Sarkophagdeckel aus dem Steinbruch in Dugi Dol.

Tabla 3

Tafel 3

- 1 — odlomljeni kameni blokovi u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Abgebrochene Steinblöcke im Steinbruchkomplex in Štirkovac.
- 2 — kameni blokovi i nedovršeni sanduk sarkofaga u Širkovcu.
Steinblöcke und teilweise ausgearbeiteter Sarg des Sarkophags in Štirkovac.

Tabla 4

Tafel 4

- 1 — nedovršeni i napušteni kameni sanduk u štirikovačkom kamenolomu.
Unvollendeter und verlassener Sarg in Steinbruch Štirkovac.
- 2 — nedovršeni i napušteni kameni sanduk u štirikovačkom kamenolomu.
Unvollendeter und verlassener Sarg in Steinbruch Štirkovac.

Tabla 5

Tafel 5

- 1 — zatrpami kameni sanduk u štirikovačkom kamenolomu.
Zugeschiitteter Steinsarg in Steinbruch Štirkovac.
- 2 — dio štirikovačkog kamenoloma sa neobrađenim kamenim blokovima.
Teil des Steinbruchs in Štirkovac mit unbearbeiteten Steinblöcken.

Tabla 6

Tafel 6

- 1 — 2-napušteni kameni sanduk u kompleksu štirikovačkog kamenoloma.
Verlassener Steinsarg im Steinbruchkomplex in Štirkovac.

ZUSAMMENFASSUNG

STEINBROCHE, IN DENEN SARKOPHAGE VERFERTIGT WURDEN

In Dugi Dol, einer Siedlung auf dem Gebiet von Kordun (SR Kroatien), liegen die Überreste eines römischen Steinbruchs. Neben den Spuren der Verfertigung von Steinblöcken aus Kalkstein wurden im Steinbruch selbst teilweise ausgearbeitete Säрге aus Stein gefunden. In der nächsten Nähe vom Steinbruch wurde auch der Teil einer Steindecke vom römischen Sarkophag gefunden, in Form eines zweiflächigen Daches ausgeführt (Taf. 2 : 1,2).

Ein ähnlicher Fund wurde auch im Dorf Štirkovac entdeckt, das auf demselben Gebiet, nur ein paar Kilometer vom Steinbruch in Dugi Dol entfernt liegt. Im Komplex des erwähnten Steinbruchs liegen an mehreren Stellen die Reste von teilweise ausgearbeiteten Särgen und von abgebrochenen grossen Steinblöcken. (Taf. 3 : 1, 2; 4 : 1, 2; 5 : 1, 2; 6 : 1, 2). Es wurde auch eine teilweise hergestellte Decke eines römischen Sarkophags gefunden.

Nach der Lage der entdeckten Steinsäрге, ihrer Bearbeitungsphase, weiter nach der Grösse der Steinblöcke, kann man schliessen, dass in beiden Steinbrüchen Steinblöcke zur Herstellung der römischen Sarkophage abgebrochen wurden, die an der Stelle grob bearbeitet und danach so teilweise bearbeitet zur endgültigen Bearbeitung geliefert wurden. Man nimmt an, dass zu diesen Zwecken Werkstätten vorhanden waren, in denen die groben Steinblöcke ihre definitive Form erhielten. Auf Grund einiger auf diesem Gebiet entdeckten Denkmäler, wird vorläufig das Bestehen einer solchen Werkstätte vermutet, die hier mit ihrer originellen und erkennbaren Produktion tätig war. Obwohl aus dem Gebiet bisher keine fertigen Sarkophage gefunden wurden, konnten die Meister dieser Werkstätte an der Endbearbeitung der Steinblöcke und Sarkophage aus einem von unseren Steinbrüchen tätig sein.

Aus dem weiteren Gebiet des Kordun am mittleren Lauf des Flusses Korana, wo unsere Steinbrüche liegen, wurde vorläufig keine grössere römische Ansiedlung entdeckt, welche unseren Steinbrüchen genügend und ständig Arbeit schaffen könnte. Einige archäologische Spuren, die in der Nähe vom Steinbruch in Dugi Dol entdeckt wurden, sind zwar nicht genügend, um eine grössere und bedeutendere römische Ansiedlung voraussetzen zu können, sie weisen aber auf das Bestehen einer kleineren, uns vorläufig unbekannt, Ansiedlung auf. Ohne Zweifel gab es mehrere solche Ansiedlung im Gebiet. Solche Ansiedlungen konnten in der Nähe von Militärlagern oder ähnlichen Sammlungsorten entstehen, eine Voraussetzung, die man nicht abwerfen sollte. Durch diese Gegend lief nämlich die administrative Gränze zwischen den römischen Provinzen Dalmatien und Pannonien, was unter anderem die Anwesenheit des Militärs bedingte. Entweder wegen der geschichtlichen oder auch natürlichen Bedingungen des Gebietes erzielten solche kleinere Ansiedlungen schwerer jene Entwicklungsstufe, die ihnen der Status einer urbanisierten Mitte ermöglichte. Die Aktivität unserer Steinbrüche war

demnach ohne Zweifel an den Bedarf der uns vorläufig weniger bekannten Ansiedlungen gebunden, die in diesem Teil des mittleren Laufes von der Korana lagen.

Von den Möglichkeiten, die sich als Ansporn zur Tätigkeit unserer Steinbrüche aufzwingen, soll auch diejenige nicht abgelehnt werden, nach der bei uns Steinblöcke und Sarkophage auch für einige grössere römische Zentren hergestellt werden konnten, die in weiterer Umgebung lagen. Solche römische Ansiedlungen waren in Topusko und in Petar Mrežnički, wo eine ganze Reihe Denkmäler aus der Domäne der Steinmetzenkunst entdeckt wurde. Ein solches Zentrum könnte auch Siscia sein, die sich einer grösseren Anzahl von Denkmälern der Steinmetzenkunst erfreuen kann, darunter auch einer beträchtlichen Zahl von Sarkophagen, die vom heimischen Kalkstein hergestellt wurden.

Indem wir aber die Umgebung, in der unsere Steinbrüche liegen, in Betracht nehmen, so nehmen wir doch die Voraussetzung an, die uns am meisten wahrscheinlich ist, nämlich, dass die Steinbrüche den Bedarf der Einwohner von einigen kleineren Ansiedlungen, die in der näheren Umgebung lagen, befriedigen sollten. Die Einwohnerschaft, welcher die starken Steinmetzenzentren von Pannonien und Dalmatien fern blieben, befriedigte, den Bedarf auf der Domäne der Baukunst und Steinmetzengewerbe aus heimischen Quellen.

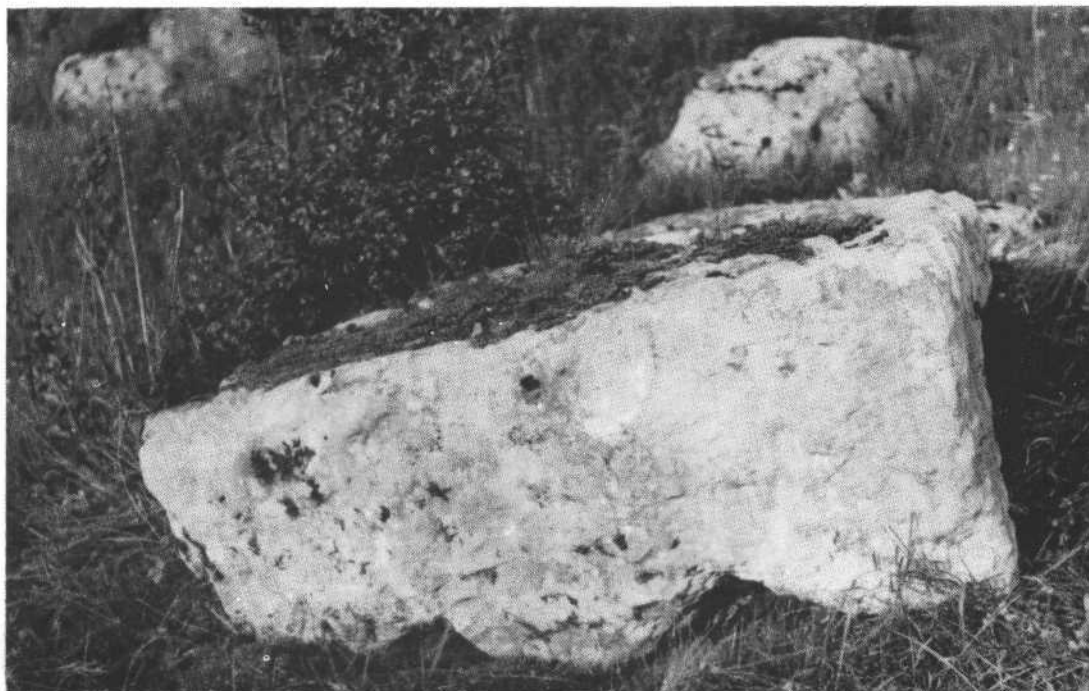
Die Frage nach der Zeit, zu der die erwähnten römischen Steinbrüche bestanden, bleibt vorläufig nicht definiert. Es bestehen keine Elemente, die auf der jetzigen Stufe der Forschungen zum Anhaltspunkt für ein genaueres Datieren dienen könnten. Fertige Sarkophage, die etwa durch einige definierte Elemente die Möglichkeit einer gewissen Stilanalyse darbieten könnten, wurden nicht gefunden. Das kann man auch nicht erwarten, wenigstens nicht in der Form, die fürs Datieren einen mehr oder weniger festen Anhaltspunkt geben würde. Es wurde auch keine Inschrift gefunden, die an unsere Steinbrüche gebunden wäre. Trotz solchen Umständen sind wir der Meinung, dass die Reste von Steinsärgen der Sarkophage in unseren Steinbrüchen einer späteren Produktion angehören, die nicht vor dem Ende des III. Jahrhunderts unserer Zeitrechnung entstand. Zu diesem Schluss führt uns in erster Reihe die Erscheinung von Sarkophagen aus heimischem Kalkstein, die sich hier aus materiellen und kulturellen Gründen sicherlich schwerer den Weg bahnte und den Anhaltspunkt in der Bestattungsweise fand.

Auf alle Fälle, um womöglich besser und umfassender die Steinmetzerei der römischen Antike in unseren Gegenden zu beleben, wird die nötige Aufmerksamkeit auch der Steinmetzentätigkeit in abgelegten und weniger zugänglichen Teilen der einstigen Provinzen Dalmatien und Pannonien gewidmet werden, deren Tätigkeit wir eine nicht geringe Zahl von Denkmälern der Steinmetzengewerkschaft verdanken, besonders in der Domäne des Kultus und der Begräbniskunst.

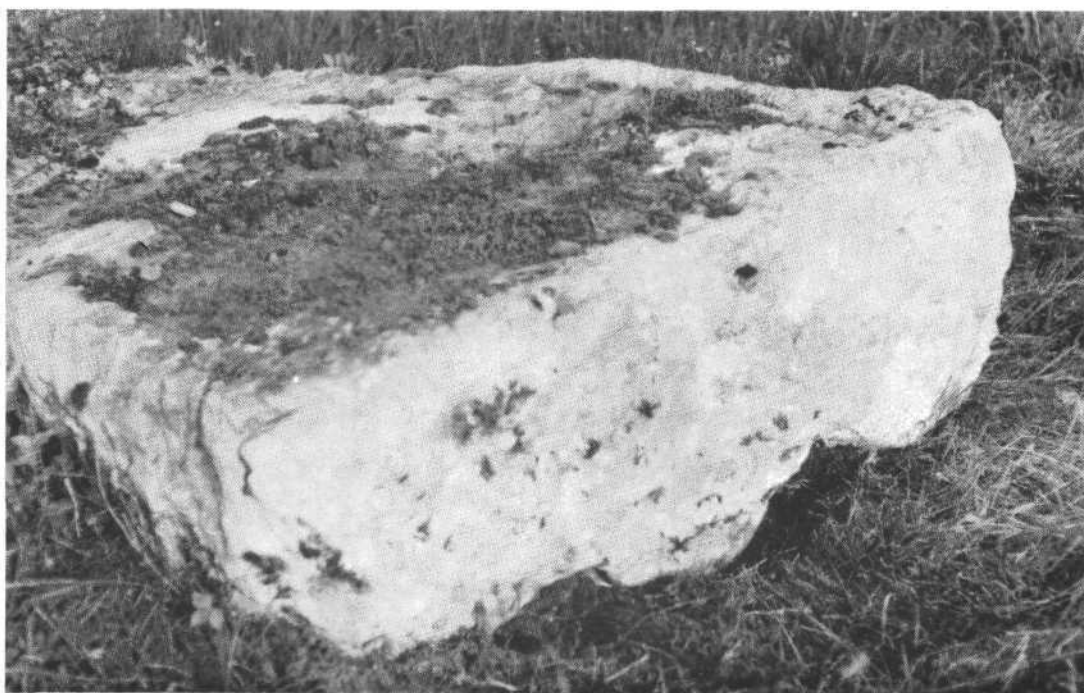
1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2